

Religie,
democratie
en samenleving

ANNALEN VAN HET
THIJMGENOOTSCHAP
Jaargang 109 (2021), aflevering 1

Thijmgenootschap

vereniging voor wetenschap en levensbeschouwing

Onder redactie van de wetenschappelijk raad

Prof. dr. Gabriël J.M. van den Brink (voorzitter)

Eefje de Gelder MSC MA (secretaris)

Leden

Prof. dr. Govert J. Buijs

Dr. Harm J.M.J. Goris

Mr. Frank A.M. van den Heuvel

Dr. Arthur Kok

Prof. dr. Evert van Leeuwen

Prof. dr. Maria E.T.C. van den Muijsenbergh

Dr. Patrick Overeem

Dr. Ronald B.J. Tinnevelt

Prof. dr. Theo Wobbes

Redactiesecretariaat

Tel. 06-51938775

e-mail secretaris.thijmgenootschap@outlook.com

www.thijmgenootschap.nl

Sophie van Bijsterveld & Sebastian Lenders (red.)

Religie, democratie en samenleving

50 blogs geïnspireerd door Alexis de Tocqueville

Eburon

Utrecht 2021

Het Thijmgenootschap, vereniging voor wetenschap en levensbeschouwing, is opgericht in 1904 en draagt sinds 1947 de huidige naam, geïnspireerd op J.A. Alberdingk Thijm, literator, kunstkenner en cultuurdrager. Deze vereniging van christelijke intellectuelen zet zich in voor wetenschappelijke publicaties met een actueel, levensbeschouwelijk accent. Voor lidmaatschap zie de laatste pagina.

Bestuur Thijmgenootschap

Prof. dr. Wim B.H.J. van de Donk, voorzitter

Prof. dr. Elke de Jong, vice-voorzitter

Eefje de Gelder MSc MA, secretaris

Drs. Roland E.C. van der Pluym, penningmeester

Prof. dr. Gabriël J.M. van den Brink

Drs. Maria J.Th. Martens

Annemiek M. Schilpzand MSc, LLM

Religie, democratie en samenleving – 50 blogs geïnspireerd door Alexis de Tocqueville verscheen eerder in elektronische, licht gewijzigde vorm als Tocqueville, Religie en Democratie – 50 blogs geïnspireerd door Alexis de Tocqueville

Het Tocqueville Project is een initiatief van Sophie van Bijsterveld, hoogleraar Religie, recht en samenleving, Radboud Universiteit, zie www.ru.nl/tocqueville/.

ISBN 978 94 6301 340 6

Alle afbeeldingen in dit boek zijn afkomstig van Pixabay.com, behalve:

p. 98: Pater Damiaan (foto William Brigham)(Wikimedia)

p. 123: Gustave de Beaumont (Wikimedia)

p. 204: Ignace de Haes

Academische Uitgeverij Eburon, Utrecht

www.eburon.nl

Omslagontwerp: Brigitte Slangen

© 2021 de auteurs / Thijmgenootschap. Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbenden.

INHOUD

Voorwoord	9
<i>Een imaginair bezoek aan Nederland</i>	
Inleiding	17
<i>Waarom dit blog?</i>	19
Hoofdstuk 1 — Democratie en instituties	23
Geliefd en verafschuwd: instituties	24
Democratie, waar is haar fundament?	27
De paradox van Böckenförde (deel 1)	31
De paradox van Böckenförde (deel 2)	34
Protestantisme en democratie	38
Democratie is een constante ‘strijd’	42
Carl Schmitt, een radicale tegenhanger van Tocqueville	45
Economische democratie	50
De mobiliserende rol van de krant	53
Kerstballen, de rechter en ‘habits of the heart’	56
Hoofdstuk 2 — Vrijheid	59
De instituties van onze vrijheid moeten wij onderhouden	60
Religie of vrijheid?	63
Vrijheid van de kinderen Gods	66
Siedentop over seculariteit: het cadeau van het christendom aan de wereld	69
Democratie en het religieuze vrijheidsbegrip	73
Kerkbezoek in coronatijd – De paradox van vrijheid	77
Een juridische revolutie tegen religie?	80
Tolerantie, vrijheid en een gemeenschappelijk wereldbeeld	83

Hoofdstuk 3 — Waarden en normen	87
Tijd voor een waardige samenleving	88
Zacht = hard	91
De waarde van onze ‘wij-heid’	94
Rolmodellen en gewoonten van het hart	98
Woorden maken het verschil	101
Achter de voordeur vandaan? (deel 1)	104
Achter de voordeur vandaan? (deel 2)	108
Achter de voordeur vandaan? (deel 3)	113
Hoofdstuk 4 — Gelijkheid	119
Kerkelijkheid en kapitalisme	120
Religie en slavernij in Beaumont’s roman ‘Marie, ou l’esclavage’ (1835)	123
Onderwijs: cruciaal voor een vitale en vrije burgermaatschappij	129
Beeldenstorm: een standbeeldloze samenleving?	133
Meten met twee maten	136
Hoofdstuk 5 — Geloof, bezieling en verbeelding	141
De verbeelding van de toekomst	142
Is religieuze vitaliteit te transplanteren? Amerikaanse zendingspogingen in het naoorlogse Europa	145
Ons probleem met levensovertuigingen	149
Geen zootje, maar weinig bezieling	154
De wereld is niet plat	158
Hoofdstuk 6 — Burgerschap	161
Respect? Een beetje hoffelijkheid graag!	162
De ene tolerantie is de andere niet!	165
Burgerlijke ongehoorzaamheid is dé motor van politieke verandering	168
Burgerschap in spagaat	171
Zingeving als overheidstaak en burgerplicht?	175

Samenleven en het belang van constitutionele en religieuze geletterdheid (longread)	179
‘Fratelli tutti’: blijf in dialoog (longread)	184
Hoofdstuk 7 — Welzijn en geluk	191
Spiritualiteit: verfrissing, vernieuwing en groei!	192
Keuzevrijheid tijdens de coronacrisis	195
Het nieuwe normaal	198
Prinses Corona	201
Coronatijd: inleiding in verwondering	204
Traditie betekent dynamiek	207
Meer lezen?	211
Over de auteurs	213
Auteursregister	219
Zakenregister	221

VOORWOORD

Een imaginair bezoek aan Nederland

Stel dat Alexis de Tocqueville anderhalve eeuw na zijn overlijden zou terugkeren. En stel dat hij dan – nieuwsgierig als hij is – opnieuw zou afreizen naar een land dat zich als een vitale democratie beschouwt. En stel dat hij daarbij niet alleen de Verenigde Staten van Amerika maar ook Nederland zou vereren met een bezoek... Wat zou hem dan opvallen? Zou hij een zekere voortgang waarnemen of zou hij vooral zorgen hebben over de manier waarop onze samenleving zich ontwikkeld heeft? Helaas zullen we nooit weten wat het antwoord op die vragen is want Tocqueville blijft in zijn graf. Maar wat we wel weten is hoe bepaalde Nederlandse auteurs tegen de situatie aankijken. Zij schreven namelijk in het jaar 2020 een aantal blogs die in deze speciale uitgave van het Thijmgenootschap gepubliceerd worden. In deze veelal korte stukken komen diverse onderwerpen aan bod die echter één ding met elkaar gemeen hebben. Ze stellen allemaal de vraag wat democratisch samenleven en hedendaags geloven met elkaar van doen hebben. Gestimuleerd door deze teksten wil ik vier thema's aanstippen die me een nadere doordenking waard lijken.

I.

Om te beginnen valt op dat wij in Nederland de afgelopen decennia allemaal heel liberaal geworden zijn. Misschien niet in partijpolitieke zin maar wel in sociaal-culturele zin. Dat blijkt als we de habitus van hedendaagse Nederlanders vergelijken met die van een halve eeuw terug.¹ We zijn heel kritisch op elke vorm van gezag of machtsuitoefening en laten ons weinig van bovenaf opleggen. We streven maximale bewegingsvrijheid na, waarbij sommigen zelfs zover gaan dat ze alles geoorloofd achten wat niet bij wet verboden is. We hechten grote waarde aan persoonlijke autonomie, koesteren een assertieve levensstijl en zeggen

zonder blikken of blozen wat ons niet bevalt. Verder stellen we hogen eisen aan onszelf, aan onze medemensen en aan instanties die ons ten dienste staan. We kennen een brede diversiteit aan levensovertuigingen, zij het dat we die opvatten als strikt private voorkeuren. Ze mogen in elk geval geen overlast veroorzaken. Meer radicale denkbeelden van religieuze of morele aard geven doorgaans aanleiding tot publiek debat, waarbij de aanhangers zich moeten verdedigen of verantwoorden. Uit de scheiding van kerk en staat volgt immers dat je jouw mening niet aan anderen mag opleggen. Wat overigens niet verhindert dat talloze burgers hun oordelen via sociale media of internet nadrukkelijk verkondigen. Maar daar hebben we dan ook onze vrijheid van meningsuiting voor. Zo is er in Nederland een mate van liberaliteit ontstaan die de verbazing van Tocqueville had kunnen oproepen.

Toch laat deze liberale samenleving ook schaduwzijden zien. De sterke nadruk op individuele bewegingsvrijheid en zelfstandigheid staat haaks op het bevorderen van gemeenschapszin. Bovendien hebben burgers nog maar weinig met gedeelde normen op. Ze laten zich geen waarden voorschrijven, ook niet als die door een meerderheid van de bevolking gedeeld worden. Wat normaal is bepaal ik zelf wel, zo hoor je vaak. Dat wordt versterkt omdat vrijwel iedereen het leerstuk van de diversiteit omarmt. Steeds meer kleuren, denkbeelden, waarden, gewoonten of seksuele voorkeuren zou de maatschappij verbeteren. Probleem is echter dat een verzameling van 17 miljoen individualisten maar heel moeilijk te besturen is. De versplintering wordt goed zichtbaar in het parlement waar telkens nieuwe partijen bijkomen. Geen enkele regering beschikt over een stabiele meerderheid. Mede daardoor belanden bestuur en politiek in technocratisch vaarwater. Bij gebrek aan duidelijke doeleinden richt iedereen zich op de middelen. Alle aandacht gaat naar gedetailleerde regels uit, niet naar de vraag welke waarde deze moeten waarmaken. Institutioneel bezien verloopt de besluitvorming op een democratische manier. Niettemin treffen we bij vele burgers een gevoel van machteloosheid aan. Dat laatste had Tocqueville vermoedelijk verbaasd.

Daarmee is de toestand van onze liberale democratie heel ambivalent van aard. Licht- en schaduwzijden wisselen elkaar af – ook wanneer het gaat om de rol van het geloofsleven in dat geheel. Zelf zie ik twee problemen die in onderstaande blogs regelmatig opduiken. Het eerste probleem is horizontaal van aard en raakt aan de onderlinge dialoog van diverse overtuigingen. Of beter gezegd: het vrijwel volledige ontbreken van een dergelijke dialoog. Dat heeft alles met de reeds genoemde versplintering van doen. Zo er al een meerderheid van burgers is die bepaalde normen en waarden delen, dan wordt hun stem nergens op een overtuigende manier verwoord. Het politieke midden en het maatschappelijk middenveld volstaan met pragmatiek. Zij willen zich niet aan morele waarden of filosofische beginselen bezondigen. Dus wordt het publieke debat gedomineerd door meer extreme standpunten. Zowel het religieuze fundamentalisme als zijn populistisch spiegelbeeld geven aanleiding tot felle meningswisseling. De hardste schreeuwers eisen alle aandacht op. Veel christenen doen er het zwijgen toe. Er is nauwelijks sprake van dialoog en dat is ook niet vreemd want een gedeelde taal ontbreekt. Dat wreekt zich vooral bij verschillen van levensbeschouwelijke aard. Zolang gelovigen en ongelovigen, christenen en humanisten, moslims en socialisten, liberalen en dierenactivisten niet begrijpen waar anderen mee bezig zijn, laat het openbare debat slechts spraakverwar- ring zien.

Om deze bedenkelijke situatie te veranderen moet aan enkele voorwaarden worden voldaan. Laten we eerst erkennen dat morele waarden, levensbeschouwelijke beginselen en religieuze motieven er inderdaad toe doen. Ons handelen wordt mede ingegeven door de doelen of idealen die wij nastreven. Zelf heb ik in meerdere studies kunnen vast stellen dat dergelijke stre- vingen in Nederland volop bestaan.² Er is inhoudelijk bezien natuurlijk groot verschil tussen degenen die sacrale waarden hooghouden, degenen die hun medemensen willen helpen en degenen die zich om de natuur bekommeren, maar burgers die

vooral hun eigen belang voorop stellen vormen een bescheiden minderheid. Vervolgens moeten we beseffen dat al deze strevingen in beginsel gelijkwaardig zijn. Kenmerkend voor een democratische en liberale levenshouding is dat je respect opbrengt voor het ideaal van andersdenkenden. Overigens is dat minder goed ontwikkeld dan we veelal aannemen. De vraag is niet alleen of je eigen waarden mag aanhangen, maar ook of dat in de publieke sfeer tot erkenning leidt. Als dat ontbreekt gaat mensen en groepen hun bijzondere identiteit benadrukken. Van belang is eveneens dat deelnemers aan het publieke debat een zeker incassingsvermogen opbrengen. En natuurlijk moeten alle deelnemers ook een goed verhaal ontwikkelen. Want hoe mooi een dialoog ook is, ze heeft alleen maar zin als je echt iets te vertellen hebt. Aan al deze voorwaarden kun je als democratisch burger voldoen en toch komen we er in Nederland nauwelijks aan toe. Dat vloeit niet zozeer uit het burgerschap zelf voort maar uit onze neoliberale invulling daarvan. Concepten als gemeenschap, publieke zaak of algemeen belang hebben in het neoliberale denken geen betekenis. En dat zou Tocqueville bij een eventueel bezoek vermoedelijk verwerpen.

3.

Daarnaast is er een verticaal probleem dat vooral met de wisselwerking van democratie en gezag te maken heeft. Voor de organisatie van economie en politiek werd het uitoefenen van gezag steeds minder relevant. Het betekent echter niet dat verticale verhoudingen in ons individuele resp. collectieve leven helemaal geen rol spelen. Overal waar het gaat om kwaliteit spelen vormen van autoriteit een rol. Bij veel kunsten, in het geloofsleven, bij wetenschapsbeoefening en in de sportwereld is zonneklaar wie nog veel te leren heeft en wie over meesterschap beschikt. Dat gaat ook voor het leven als zodanig op: we zeggen niet voor niets dat wijsheid met de jaren komt. En het geldt eveneens bij morele vraagstukken die zich niet met het betalen van geld of het tellen van stemmen laten oplossen. Zodoende

verdedig ik al een paar jaar het idee dat elke beschaving op een zekere balans van macht, markt en moraal berust. Het uitoefenen van macht en de dynamiek van marktwerking zijn uiteraard van groot belang maar wie het daarbij laat beperkt zich tot het platte vlak van de alledaagse maatschappij. De morele dimensie stijgt daar systematisch bovenuit en maakt dat er meer geestelijke ruimte komt. Het probleem is evenwel dat het geseclariseerde Nederland deze verticale dimensie nauwelijks erkent. De kerktorens in ons landschap herinneren aan een tijd waarin de hemel nog als een bron van zingeving werd gezien maar daar blijft het voor de meeste mensen bij. De secularisering heeft ons in elke betekenis van het woord tot platte burgers gemaakt.

Ook hier ontwaar ik een paar voorwaarden die aan het verbeteren van deze situatie kunnen bijdragen. De eerste is dat we het onderhouden, doorgeven en verder ontwikkelen van een zekere beschaving als opdracht aan onszelf zien. Wie het begrip beschaving wil hanteren om anderen de les te lezen, heeft niet begrepen wat beschaving is. Alle streven om te komen tot een bepaalde kwaliteit, tot wijsheid, tot mededogen of menselijke waardigheid vereist een forse inspanning. Wij zullen die inspanning zelf moeten doen, ook als anderen dat nalaten. Daarbij kunnen we te rade gaan bij de traditie van het jodendom die niet macht of rijkdom maar kennis als het hoogste goed beschouwt. Nu wordt kennis niet alleen door de moderne wetenschap, maar ook en zelfs vooral door de eigen traditie bereikt. We beseffen zelden hoeveel van onze denkbeelden, waarden en vaardigheden aan eerdere generaties te danken zijn.³ Zo worden we de gevangenen van een heden dat niet over zichzelf kan nadenken. Dat is slecht voor onze geestelijk vitaliteit want die moet van tijd tot tijd gevoed worden. Gelukkig biedt de wereld vele bronnen die inspiratie leveren, maar zonder moeite wordt het niets. Wat dat betreft vormt de coronacrisis ook een kans. Ze zet ons aan tot nadenken over onderwerpen als zingeving, lichamelijkeheid, gemeenschapszin, opoffering en onze relatie met de natuur. Die thema's verwijzen niet naar macht of marktwerking maar naar morele overwegingen en naar het

soort beschaving dat wij nastreven. Daarvoor zou Tocqueville wel enige waardering kunnen opbrengen.

4.

Voor een aanpak van deze dubbele problematiek is volgens mij een dubbele herwaardering van burgerschap noodzakelijk. We zouden zowel de collectieve als de geestelijke dimensie van het burgerlijke leven moeten benadrukken. Dat staat praktisch handelen niet in de weg. In tegendeel: voor een optreden als burger zijn die twee dimensies juist noodzakelijk. De cruciale vraag is niet wie je bent of zou willen zijn maar wat je doet met het oog op de publieke zaak. Burgers zijn in de eerste plaats mensen die actief worden zodra zich problemen aandienen, die zich voor een gemeenschap inzetten, die onrecht aan de kaak stellen, die samenwerken als ze onvoldoende macht hebben en die met hun creativiteit het algemeen belang dienen. Gelukkig komen dat soort ondernemende en sociaal gerichte lieden ook in Nederland veelvuldig voor. Dat is dus iets heel anders dan de individuele zelfredzaamheid die onze neoliberale overheid lange tijd voor ogen stond. Het gaat niet om eenlingen die hun eigen belangen nastreven maar om praktische idealisten die de samenleving van onderop vorm geven. Zij zullen ook voor meer sociale rechtvaardigheid opkomen want het gemis daaraan veroorzaakt veel maatschappelijke spanningen. Mede daarom zijn waarden als vrede, compassie en gerechtigheid een onmisbaar element van het hedendaagse burgerschap. Dat zal iedereen die zich door het christendom geïnspireerd weet aanspreken.

Deze positieve invulling van burgerschap betekent ook dat we bepaalde zaken moeten nalaten of in elk geval verminderen. Daarbij denk ik in de eerste plaats aan de eenzijdige nadruk op regels en procedures die moderne institutie zo vaak kenmerken. Uiteraard waren dat soort regelingen ooit bedacht om specifieke waarden te beschermen maar in de praktijk zien we dat ze het realiseren van die waarden juist verhinderen. Het is niet voor niets dat onze veelgeprezen verzorgingsstaat in de toeslagenaffaire

zijn Waterloo gevonden heeft. Dus minder nadruk op modellen of systemen en meer aandacht voor burgers die zelf handelen. Daarop aansluitend lijkt me een tweede verschuiving wenselijk, namelijk de wijze waarop wij in Nederland het publieke debat voeren. We zouden minder vaak moeten bezwijken voor de verleidingen van het of-of en het dichotome denken dat daarachter schuilt. Bij talkshows, opiniestukken en parlementair debat wordt vaak gedaan alsof links en rechts, man en vrouw, hoog en laagopgeleiden, autochtoon of allochtoon etc. elkaar uitsluiten. Maar in het echte leven lopen dat soort opposities meestal vaak door elkaar en is elke vorm van intellectueel puritanisme onwenselijk. Intussen moeten burgers wel onderscheid maken tussen hoofd- en bijzaken en precies daarover dient publieke meningsvorming te gaan. Als we daarin slagen zou Tocqueville met enige tevredenheid op zijn bezoek aan Nederland terugkijken.

Gabriël van den Brink

Leiden 2 juli 2021

NOTEN

- 1 Voor een meer uitvoerige analyse verwijs ik de lezer naar G. van den Brink, *Ruw ontwaken uit een neoliberale droom*, Amsterdam: Prometheus 2020.
- 2 Zie bijvoorbeeld G. van den Brink (red.), *De Lage Landen en het hogere. De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan*, Amsterdam: AUP 2012 en G. van den Brink (red.), *Waartoe is Nederland op aarde. Nadenken over verleden, heden en toekomst van ons land*, Amsterdam: Boom 2018.
- 3 Dit wordt uitgewerkt in G. van den Brink, *Heilige geest. Een essay over aard en wording van de menselijke natuur*, Nijmegen: Valkhof Pers 2018.

INLEIDING

Voor u ligt een boek met inspirerende bijdragen van toonaangevende auteurs op het snijvlak van religie, democratie en samenleving. De onderwerpen die aan bod komen, lopen uiteen van eigentijdse rolmodellen tot burgerlijke ongehoorzaamheid, van vrijheid tot de betekenis van traditie, en van de letterlijke en figuurlijke beeldenstormen in de westerse wereld tot, hoe kan het ook anders, de coronacrisis en de lockdown.

De bijdragen die hier gebundeld zijn, richten zich op de onderstromen van de actualiteit en proberen zo de diepere lagen van de maatschappelijke en politieke gebeurtenissen aan te boren. In al hun verscheidenheid hebben de bijdragen daarnaast nog iets gemeen: de overtuiging dat de democratie niet alleen leeft bij de gratie van de officiële instituties. Een democratie heeft een democratische samenleving nodig en die democratische samenleving is er niet vanzelf: zij heeft voortdurend onderhoud nodig. Een rode draad die ook door alle bijdragen heenloopt, is de betekenis van de grote geestelijke voedingsbronnen voor een democratische samenleving: de religieuze en levensbeschouwelijke tradities. Daarmee brengen deze bijdragen een heel eigen geluid in het maatschappelijke en politieke debat; een geluid dat wij door ontwikkelingen als secularisering en individualisering de laatste decennia veelal uit het oog verloren zijn.

In dit boek komt de naam Tocqueville veelvuldig voor. Deze naam verwijst naar de 19de-eeuwse Franse edelman, politicus en denker Alexis de Tocqueville. Het Tocqueville-project (www.ru.nl/tocqueville) waaruit dit boek voortkomt, is door zijn gedachtegoed geïnspireerd. Tocqueville kan met recht een van de grootste, zo niet de grootste denker over de moderne democratie genoemd worden. Tocqueville beperkte zich in zijn analyse van de democratie niet tot de staatsrechtelijke kant daarvan. In Amerika ging Tocqueville op zoek naar het wezen van de democratische samenleving, de voorwaarden waaronder een democratie kan gedijen, het karakter van de mens in

een democratische samenleving, en de gevaren die er voor de democratie op de loer liggen. Tocqueville was voortdurend op zoek naar krachten die een ware, op vrijheid gerichte democratie konden helpen schragen. Ook voor ons vandaag de dag is dat van belang.

Het project ‘Met Tocqueville in de Nieuwe Wereld. Een historische inspiratiebron voor geloven in de moderne samenleving’ (kortweg *Tocqueville, religie en democratie*) wil op een moderne en toekomstgerichte manier bijdragen aan discussies over de grondslagen, de ontwikkelingen en actuele vraagstukken van onze democratie en richtinggevende ideeën daarover bevorderen. De wekelijks verschijnende blogs in dit project vormen daarvan een onderdeel. Dit boek bundelt de blogs van het Tocqueville-project die verschenen zijn sinds de start ervan in 2019 tot en met 2020. Het is onze overtuiging dat de bijdragen in dit boek waardevolle inzichten bieden die uitnodigen tot verder gesprek.

Sophie van Bijsterveld

Sebastian Lenders

Nijmegen, 21 juni 2021